

Juraj Dragišić o pojmu mjesta u Dubrovniku godine 1498.*

Ivica Martinović

Institut za filozofiju, Ulica grada Vukovara 54, 10000 Zagreb,
e-mail: ivica@ifzg.hr

Primljeno / Received: 2015-07-16; Prihvaćeno / Accepted: 2015-09-22

U devetom razgovoru s mladim dubrovačkim plemićima održanom u dubrovačkoj prvostolnici 8. srpnja 1498., odnosno u devetoj knjizi svoga djela *De natura angelica*, Juraj Dragišić, profesor u Dubrovniku, raspravio je u dodiru s angelologijom tri ključne kozmološke teme: trajanje, mjesto i kretanje. Dok je izlagao o mjestu i kretanju anđela, on je obradio ista pitanja kao Duns Škot u *Distinctio II.* u drugom svesku svojih djela *Lectura* i *Ordinatio*, dapače u istom redoslijedu i služeći se gotovo istim upitima.

U petom poglavlju devete knjige dubrovački je profesor pripremio definiciju mjesta, otkrivši dva različita polazišta: Aristotelovu definiciju mjesta, dok gledišta Augustina i Boetija obrazlažu zašto je u angelologiji nužno poznavati filozofski pojam mjesta: da bi se kasnije razjasnio odnos između tjelesnosti mjesta i duhovnosti Boga i anđela. Dragišićeva definicija mjesta ima tri sastavnice: mjesto je »udubljena ploha sadržavajućeg tijela«, ono je prije tijela i ono je nepokretno u odnosu na pokretno tijelo.

Usporedba s definicijom mjesta u Aristotela, Akvinca i Škota otkriva: Kao Akvinac i Škot, i Dragišić polazi od Aristotelove definicije mjesta iz četvrte knjige *Fizike*, ali je zapisuje u drugačijem obliku. Takvom definicijom učenici franjevac izbjegava poslužiti se rodom Aristotelove definicije: granica ili međa (lat. *terminus*, grč. *peras*), a tim su se rodom nakon Aristotela poslužili i Ivan Damašćanski i Toma Akvinski i Pseudo-Škot, ali ne i Duns Škot u *Lectura* i *Ordinatio*. Očito, Dragišić misli da pojmovi 'krajnje' i 'ploha' na primjeren način zamjenjuju pojam granice ili

* Članak je referiran na 1. međunarodnom znanstvenom skupu *Hrvatski prirodoslovci* 24, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 23. – 24. listopada 2015.

* The paper was referred on the 1st International scientific meeting *Croatian naturalists* 24, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, October 23 – 24, 2015.

međe – ili da takvim izborom svojim slušateljima bolje približava značenje međe. Stoga, kad umuje nad Aristotelovom definicijom mjesta, Dragišić je bliži Robertu Grossetestu ili izvornom Škotu nego Tomi Akvinskom i Pseudo-Škotu. Uz to, Dragišić svoju definiciju mjesta opterećuje jednom predodžbom koje u Aristotela nema, a nema je ni u Aristotelovih skolastičkih tumačitelja Akvinca i Škota: ta je ploha 'udubljena'. A pojam mjesta kao "udubljene plohe" može se dobro upariti s "ispupčenom plohom" smještenoga tijela, kakva se javlja u Pseudo-Škota.

Juraj Dragišić on the notion of place in Dubrovnik in 1498*

Ivica Martinović

Institute of Philosophy, Ulica grada Vukovara 54, HR-10000 Zagreb, Croatia; e-mail: ivica@ifzg.hr

In the ninth dialogue with the young Ragusan patricians held at the Dubrovnik Cathedral on July 8, 1498, and in Book Nine of his work *De natura angelica*, the Ragusan professor Juraj Dragišić looked into three key cosmological topics linked to angelology. They are: duration, place and motion. Dragišić set forth his thoughts on the place and motion of angels. He dealt with the same issues as Duns Scotus in *Distinctio II.* in the second volume of his works *Lectura* and *Ordinatio*. Moreover, he used the same sequence and almost the same questions.

In the fifth chapter of Book Nine, the Ragusan professor made ready the definition of place. He found two unlike starting points. The first was Aristotle's definition of place. The second were the thoughts of Augustine and Boethius on why one needs to understand the philosophical notion of place in angelology. The answer is to explain the relationship between the corporeity of place and the spirituality of God and angels. Dragišić's definition of place has three components. It says that place is a 'concave superficies of the containing body.' It comes before the body. And it is immovable in relation to the movable body.

A comparison with the definition of place given by Aristotle, Aquinas and Scotus shows the following. Like Aquinas and Scotus, Dragišić starts from Aristotle's definition of place from Book Four of *Physics*. But he offers an unlike formulation. In this way, Dragišić shuns the genus of Aristotle's definition as the limit or boundary (Lat. *terminus*, Gr. *peras*). After Aristotle, John of Damascus, Thomas Aquinas and Pseudo-Scotus used the same definition. However, Duns Scotus' *Lectura* and *Ordinatio* did not use it. Dragišić thinks that the notions 'ultimate' and 'superficies' are good replacements for the notions of limit or boundary. Or, he thinks that such a choice brings his learners closer to the meaning of boundary. Dragišić's understanding of Aristotle's definition of place is closer to Robert Grosseteste or the original Scotus than to Thomas Aquinas or Pseudo-Scotus. Furthermore, a thought not found in Aristotle nor in Aristotle's scholastic commentators Aquinas and Scotus burdens Dragišić's definition of place. It is that this superficies is 'concave'. One can pair the notion of place as "concave superficies" with the "convex superficies" of a located body. The author notes that this is found in Pseudo-Scotus.

Ključne riječi: Juraj Dragišić

- angelologija, Dubrovnik, mjesto, renesansna kozmologija, srednjovjekovna kozmologija
- Aristotel, Toma Akvinski, Ivan Duns, Škot, Robert Grosseteste, Pseudo-Škot

Key words: Juraj Dragišić

- angelology, Dubrovnik, medieval cosmology, place, Renaissance cosmology
- Aristotle, Thomas Aquinas, John Duns Scotus, Robert Grosseteste, Pseudo-Scotus

Uvod / Introduction

Od 1. svibnja do 9. srpnja 1498., u devet razgovora s mladom dubrovačkom vlastelom i u zaključnom govoru o arkandelu Mihajlu, franjevac Juraj Dragišić iz Srebrenice, Bosna i Hercegovina (*Georgius Benignus Argentiniensis*) sustavno je izložio nauk o anđelima. Istodobno sa završetkom ciklusa javnih nastupa u dubrovačkoj prvostolnici Marije Velike učeni je franjevac dovršio i opsežni rukopis svoje angelološke sume i odmah ga poslao u Firencu, gdje je uređivanje i tiskanje Dragišićeva opširnoga i zahtjevnoga rukopisa potrajalo godinu dana – do 20. srpnja 1499. U tom se izdanju naslov knjige pojavljuje u dva oblika: *De natura caelestium spirituum quos angelos vocamus* (*O naravi nebeskih duhova koje zovemo anđelima*), kako je otisnuto u prvoj rečenici posvete *Vijeću umoljenih* i također u prvoj rečenici prve knjige, i *De natura angelica* (*O naravi anđelā*), kako je otisnuto u *explicitu*.

Svoje je razgovore o anđelima Dragišić pretežito gradio na filozofskoj i teološkoj argumentaciji koja je obilježila procvat angelologije od *Sentencija* pariškoga biskupa Petra Lombardskoga (*Petrus Lombardus*) do augustinca Grgura iz Riminija (*Gregorius Ariminensis*), dakle od sredine 12. do sredine 14. stoljeća. Nov zamah angelološkim istraživanjima dao je drugi svezak *Sentencija* Petra Lombardskog svojim temama o stvaranju i oblikovanju tjelesnih i duhovnih bića, a među franjevcima osobito su se istaknuli Aleksandar Haleški, Bonaventura i Ivan Duns Škot. Već u predgovoru i sadržaju djela uputio je Dragišić na svoja tri glavna izvora: Tomu Akvinskoga, Ivana Duns Škota i Henrika iz Genta (1, „Prooemium”, f. a1rb; „Argumentum operis”, f. a2ra).

Sustavnu je angelologiju dubrovački profesor rasporedio u devet knjiga s ovim temama:

1. narav, sastav i svojstva anđelā;
2. spoznaja anđelā;

3. volja, sloboda i ljubav anđela;
4. nastanak i stvaralačka moć anđela;
5. milost i blaženstvo dobrih anđela;
6. grijeh i kazna zlih anđela;
7. rasvjetljenja i jezici anđela;
8. hijerarhije, redovi i službe anđela, s posebnim dodatkom o anđelu čuvaru;
9. trajanje, mjesto i kretanje anđela.

Pritom je, primjerice, prva knjiga pretpostavljala ontologiju, druga epistemologiju, treća filozofiju ljubavi, sedma filozofiju jezika, deveta kozmologiju – u nekom, više ili manje razvijenom obliku. To znači da su na stranicama Dragišićeva djela *De natura angelica* raspravljani i brojni filozofski problemi, premda oni u dosadašnjim istraživanjima nisu dostatno obrađivani.

De natura angelica* kao istraživački izazov / *De natura angelica as a research challenge

Tomu je glavni razlog slaba istraženost Dragišićeve angelološke sume. Stjepan Zimmermann, novoskolastik usredotočen na epistemologiju, sažeto je 1923. prikazao glavna Dragišićeva gledišta u prvim dvjema knjigama djela *De natura angelica* i na temelju te kratke raščlambe odredio Dragišićovo mjesto „u razvitku skolastičke filozofije“ (2, pp. 76–78). Na tragu Zimmermannova pristupa i uvida, najvjerojatnije uz posredovanje Krstićeve natuknice o Dragišiću u trećem svesku *Enciklopedije Jugoslavije* (1958.), Mirta Kinder-Petrović podsjetila je 1966. da „nauka o anđelima – angelologija – zalazi u raznovrsna područja skolastičke kozmologije i psihologije; ipak je njen metafizički osnov teorija hilomorfizma“, a „takva se pitanja nameću i Dragišiću“ (3, pp. 329–330). Godine 1972. Ferdinand Stipe Čavar obranio je doktorsku disertaciju *La vita, le opere e la dottrina sugli angeli del P. M^o Giorgio Benigno Salviati, OFMConv (Juraj Dragišić, † 1520)*, koja u svom problemskom dijelu, onom koji se odnosi upravo na Dragišićev nauk o anđelima, nažalost nije tiskana (4, pp. 85–86; 5, pp. 526–527). Cesare Vasoli bio je 1974. uvjeren da je Dragišićeva „istinska *summa de angelis* otvorena raspravljanju onih teoloških problema (providnost, predznanje, proročka savjest i anđeosko nadahnuće) koji su uvijek zanosili bosanskoga franjevca“ (*una vera e propria summa de angelis, aperta alla trattazione di quei problemi teologici (providenza e prescienza, conoscenza profetica e ispirazione angelica) che avevano sempre appassionato il frate bosniaco*; 6, p. 80), dakle promatrao je Dragišićovo glavno teološko djelo kroz prizmu djelca koje mu je prethodilo – Dragišićeve obrane Savonarole godine 1497. U prvoj dokumentiranoj studiji o Dragišićevu životu i djelu, i to u njezinoj hrvatskoj inačici iz 1976., Bazilije Pandžić posve se oslonio na Zimmermannove uvide dok je prikazivao tematiku prve knjige

De natura angelica (7, p. 23). S pomoću djela *De natura angelica* Zdravko Šundrića je 1982. portretirao Dragišića kao „tvorca neponovljive atmosfere u humanističkom Dubrovniku” (8, pp. 27–31), a I. Martinović 1995. kao pisca koji je redovito objavljivao ono što je napisao u Dubrovniku (9, pp. 221–224; 10–12). Prikazujući Ćavarovu disertaciju, kako njezin objavljeni, tako i neobjavljeni, angelološki dio (5, pp. 509–515, 526–527), već je I. Martinović 1996. naglasio da se „ne smije niti predvidjeti značaj niti podcijeniti domete Dragišićeve angelologije” (5, p. 514), misleći pritom na filozofske aspekte Dragišićeve angelološke sume, pri čem je poimence spomenuo filozofiju jezika, filozofiju ljubavi i filozofiju slobode. Tom je prigodom upozorio da deveti dijalog, koji sadržava „svojevrstu kozmologiju anđeoskoga svijeta”, nije bio predmetom Ćavarova istraživanja, a ključan je za Dragišićev odnos prema prirodnoj filozofiji (5, p. 514). A ove godine I. Martinović objavljuje i studiju koja prikazuje filozofske teme u sklopu Dragišićeve angelologije i uočava Dragišićeve filozofeme u različitim filozofskim disciplinama (13).

Što je također važno istaknuti, problematika Dragišićeva djela *De natura angelica* ne razlikuje se od problematike izložene u angelološkim spisima visoke skolastike, napose u djelima Tome Akvinskoga i Ivana Duns Škota. Kako to pokazuju dva suvremena zbornika *Angels in medieval philosophical inquiry: their function and significance* (14) i *A companion to angels in medieval philosophy* (15), angelološki tekstovi nastali od 12. do 14. stoljeća, u novije vrijeme izazivaju nove ocjene o srednjovjekovnoj ontologiji, epistemologiji, kozmologiji i filozofiji jezika, pa, po analogiji, i Dragišićeva sustavna angelologija zaslužuje da bude smještena u kontekst renesansne ontologije, epistemologije, filozofije ljubavi, filozofije jezika i kozmologije.

Podrobna proučavanja pojedinih Dragišićevih filozofema unutar sustavne angelologije dosad su posve izostala. Osobito su izostala istraživanja njegovih kozmoloških gledišta, kako je I. Martinović upozorio još 1996. (5, p. 514), pa je to i razlogom što će se u ovom članku proučiti kakve je stavove Juraj Dragišić zauzeo o mjestu, pojmu čiju je definiciju Aristotel izložio u četvrtoj knjizi svoje *Fizike* tek nakon složene i mukotrpne pripreme.

Dragišićeva kozmologija i njezin predložak / *Dragišić's cosmology and its source*

U devetom razgovoru s dubrovačkim plemićima održanom u dubrovačkoj prvosolnici 8. srpnja 1498. (*octavo Idus Iulii anno eodem*, 1, f. o7va), odnosno u devetoj knjizi svoga djela *De natura angelica*, ponudio je Dragišić, kako je I. Martinović već jednom istaknuo, „kozmozologiju anđeoskog svijeta” (5, p. 514). Tu kozmozologiju razvio je u čeni franjevac oko triju ključnih pojmova: trajanja, mjesta i kretanja, kako to najavljuje *incipit* devete knjige (1, f. o7vb).

Raspravu „o mjestu anđela“ (*de loco angelorum*) Dragišić je započeo popisom pitanja koja je na početku petoga poglavlja devete knjige *De natura angelica* oblikovao mladi vlastelin Crijević:

„Može li anđeo biti u mjestu? I ako bi bio, da li na isti način na koji su tijela ili na drugačiji? Ako na drugačiji, na koji dakle način?

Potom, bi li anđeo zahtijevao određeno mjesto? To znači da ne bi mogao biti ni u većem i širem ni u manjem i užem mjestu.

Treće, bi li jedan anđeo istodobno mogao biti na više mjesta?

Četvrto, bi li više anđela istodobno moglo biti na istom mjestu?

Peto, bi li jedan anđeo mogao prijeći iz jednog mjesta u drugo i kretati se neprekinutim kretanjem?

Šesto, bi li anđeo takvim kretanjem mogao pokrenuti sama sebe i od sebe sama biti pokrenut?

Sedmo, bi li se mogao kretati u nedjeljivoj mjeri ili u trenu?

Osmo, bi li se mogao kretati iz mjesta u mjesto, a da ne prijeđe kroz sredinu?“¹

Tim Crijevićevim upitima po sadržaju odgovaraju naslovi završnih devet poglavlja u kazalu devete knjige Dragišićeva djela:

„Bi li anđeo mogao biti u mjestu i na koji način? Ne odobrava se jedno mišljenje. Poglavlje V.

Novo i oštroumno istraživanje o tom kako bi anđeo mogao biti u mjestu. Poglavlje VI.

Rješavaju se razlozi onih koji kažu da anđeo ne može istodobno biti na više mjesta. Poglavlje VII.

Više anđela može istodobno biti na istom mjestu. Poglavlje VIII.

Anđeli se mogu kretati od mjesta do mjesta neprekinutim kretanjem. Poglavlje IX.

Nema protivljenja da anđeo bude prenijet na mjesto. Poglavlje X.

Anđelu se ne protivi da sam od sebe bude pokrenut. Poglavlje XI.

Bi li se anđeo mogao kretati u trenu? Poglavlje XII.

Bi li bilo moguće da anđeo prijeđe iz krajnosti u krajnost ne prolazeći kroz sredinu? Poglavlje XIII.“²

Sadržaj završnih devet poglavlja devete knjige ponedje bolje razjašnjavaju naslovi tih poglavlja u tekstu Dragišićeve knjige *De natura angelica* koji se u nekim pojedinostima razlikuju od naslovā u kazalu:

„O mjestu anđela, prvo bi li anđeo mogao biti u mjestu i na koji način? Izlaže se jedno mišljenje. Poglavlje V.

O tom na koji bi način anđeo mogao biti u mjestu nastaje novo i oštroomno istraživanje. Poglavlje VI.

Bi li jedan anđeo mogao istodobno biti na više mjesta? Rješavaju se i dokazi koji tvrde nemogućnost i postavlja se način <istodobnog bivanja na više mjesta>. Poglavlje VII.

Bi li više anđela moglo istodobno biti na istom mjestu? Poglavlje VIII.

Bi li se anđeli mogli kretati od mjesta do mjesta neprekinutim kretanjem? Pružaju se i mnogi oštroomni dokazi. Poglavlje IX.

Razlaže se da se anđeli mogu prenijeti s mjesta na mjesto. Poglavlje X.

Bi li sâm anđeo vlastitom snagom mogao sebe prenijeti od mjesta do mjesta? Poglavlje XI.

Bi li se anđeo mogao kretati od mjesta do mjesta u nedjeljivoj mjeri tj. u trenu? Poglavlje XII.

Bi li anđeo mogao prijeći od jednoga krajnjeg mjesta do drugoga ne prolazeći kroz sredinu? Poglavlje XIII.³

U Dragišićevu djelu *De natura angelica* popis obrađenih tema o mjestu i kretanju anđela pojavljuje se dakle tri puta: u Crijevićevoj formulaciji na početku petoga poglavlja devete knjige, u naslovima završnih devet poglavlja u kazalu devete knjige Dragišićeva djela i u ponešto izmijenjenim naslovima istih poglavlja u samom tekstu knjige. Je li taj popis tema izvorno sastavio Dragišić ili je slijedio neki predložak – prvo je pitanje na koje treba odgovoriti. Predloške treba najprije potražiti unutar škotističke tradicije. Ne samo da se ta tradicija brižno njegovala na franjevačkim učilištima nego je sâm Dragišić, nakon završenih studija u rimskom krugu kardinala Bessariona, studirao „pod vodstvom najboljega učitelja Škotova nauka Johna Foxholesa Engleza“ (*sub maximo Scoticae doctrinae praeceptore Joanne Anglo Foxolio archiepiscopo ex ordine meo Armachano*), franjevca i potom nadbiskupa Armagha (1, f. 12rb).

Potraga za predloškom završava već nakon prvoga koraka – čim se pregleda kazalo Duns Škotova komentara drugoga sveska *Sententija* Petra Lombardskoga, što ga je mladi franjevac napisao u Oxfordu 1300.–1301., a koji se u tiskanim izdanjima do u 18. stoljeće pojavljuje pod naslovima *In primum et secundum Sententiarum scriptum* (1503.) (16), *Scriptum Oxoniensis super Sententias* (1515.), *Quaestiones in libros quatuor Sententiarum* (1639.) i *Quaestiones quatuor voluminum scripti Oxoniensis super Sententias* (1580., 1754.) (17), a danas je uobičajeno u literaturi o Duns Škotu nazivati ga kraticom *Lectura*. U drugom svesku Duns Škotova komentara *Distinctio II.* sadržava i ova pitanja:

„Peto pitanje. Bi li anđeo mogao biti u mjestu?

Šesto pitanje. Je li mjesto anđela određeno, točkasto, najveće i najmanje?

Sedmo pitanje. Bi li jedan anđeo mogao istodobno biti na više mjesta?

Osmo pitanje. Bi li dva anđela mogla istodobno biti na istom mjestu?

Deveto pitanje. Bi li se anđeo mogao kretati od mjesta do mjesta neprekinutim kretanjem?

Deseto pitanje. Bi li anđeo mogao pokrenuti sebe?

Jedanaesto pitanje. Bi li se anđeo mogao kretati u trenu?

Dvanaesto pitanje. Bi li se anđeo mogao kretati iz krajnosti u krajnost, bez prolaženja kroz sredinu?⁴

U kasnijem spisu *Ordinatio*, kojim je dotjerivao svoj komentar *Sentencija* Petra Lombardskoga i, počevši 1301. u Oxfordu, pisao ga s ambicijom da bude objavljen u prijepisima kao službeni sveučilišni udžbenik, ali ga nije dovršio, Duns Škot je u drugom svesku, ponovo u okviru druge distinkcije, izložio svoju 'anđeosku kozmologiju', a u drugom dijelu te distinkcije ponudio odgovore na ovih osam pitanja:

"Prvo pitanje. Bi li anđeo mogao biti u mjestu?

Drugo pitanje. Bi li anđeo zahtijevao određeno mjesto?

Treće pitanje. Bi li jedan anđeo mogao istodobno biti na dvama mjestima?

Četvrto pitanje. Bi li dva anđela mogla istodobno biti na istom mjestu?

Peto pitanje. Bi li se anđeo mogao kretati od mjesta do mjesta neprekinutim kretanjem?

Šesto pitanje. Bi li anđeo mogao pokrenuti sebe?

Sedmo pitanje. Bi li se anđeo mogao kretati u trenu?

Osmo pitanje. Bi li se anđeo mogao kretati iz krajnosti u krajnost bez prolaženja sredinom?⁵

Pitajući o mjestu i kretanju anđela, Škot je u *Ordinatio* zadržao tematiku i redoslijed izlaganja iz svoga ranijega spisa *Lectura*; samo se dva pitanja neznatno razlikuju u formulaciji. Napose, pitanje „Bi li anđeo mogao biti u mjestu?“, peto u drugoj distinkciji drugoga sveska *Lectura* i prvo u drugom dijelu druge distinkcije u drugom svesku *Ordinatio*, popraćeno je u tim dvama djelima istim odgovorom, upućivanjem na iste izvore i istim obrazloženjima. Isto vrijedi i za sljedeće Škotovo pitanje „Bi li anđeo zahtijevao određeno mjesto?“

Prema tomu, kad Dragišić u devetoj knjizi svoga djela *De natura angelica* izlaže o mjestu i kretanju anđela, on raspravlja ista pitanja kao Duns Škot u *Distinctio II.* u drugom svesku svoga komentara *Sentencija* Petra Lombardskoga i u *Distinctio II.* u drugom svesku svoga djela *Ordinatio*, dapače u istom redoslijedu i služeći se gotovo istim upitima. Stoga treba ustanoviti kako se Dragišić odnosi prema svom tekstual-

nom predlošku – Duns Škotovu umovanju u djelima *Lectura* i *Ordinatio*, a u ovom će članku takvo istraživanje biti provedeno uz Dragišićevo poimanje mjesta.

Dragišićevo poimanje mjesta / *Dragišić's notion of place*

Da bi odgovorio na pitanja može li anđeo biti u mjestu i, ako može, na koji način, Dragišić je u šestom poglavlju devete knjige uputio svoje dubrovačke slušače: „prvo bi trebalo vidjeti što je u filozofa mjesto ili što prema njima znači ‘biti u mjestu’“ (*videndum primo esset quid sit locus apud philosophos quidve secundum eos ‘esse in loco’*, 1, f. p6ra), ali je od te nakane odustao jer takav pristup zahtijeva opširno povijesnofilozofijsko razglabanje. Umjesto pregleda filozofskih mišljenja o mjestu dubrovački je profesor odmah izrekao definiciju iza koje stoji:

„Mjesto je naime krajnje, odnosno udubljena ploha tijela koje sadržava, nepokretno prvo.“ (*Locus namque est ultimum scilicet superficies concava corporis continens, immobile primum.*, 1, f. p6ra)

Ali i ta definicija, nepripremljena – pogotovo u usporedbi s opsežnom Aristotelovom pripremom definicije u *Fizici*, zahtijevala je razjašnjenja, i to prirodnofilozofska razjašnjenja. Ona je takve složenosti da je Dragišić mladim dubrovačkim plemićima morao protumačiti tri pojma koja se pojavljuju unutar definicije, moglo bi se reći na standardan skolastički način: zašto ‘krajnje’ (*ultimum*) u odnosu na tijelo koje je u tom sadržano, i zašto ‘ploha sadržavajućeg tijela’ (*superficies corporis continens*), zašto ‘prvo’, a zašto ‘nepokretno prvo’ (*immobile primum*).

Izborom pojma i nazivka ‘krajnje’ Dragišić mjesto prepoznaje kao ‘ono što sadržava bez sredine’, tj. prepoznaje ga kao među, kao plohu ovojnici tijela koje sadržava, kao „udubljenu plohu“ (*superficies concava*), kako dubrovački profesor i izriče u svojoj definiciji mjesta. Ali zašto se zahtijeva da mjesto, bar iz obzora Đurđevićeva upita, bude shvaćeno i kao ‘nepokretno prvo’? Dragišić ističe dva odgovora. Prvi se odgovor dobije zapitamo li se: kad se kaže ‘ne mijenja se mjesto’?

„I čak ako stvar promijeni ono što sadržava, ali na isti način promatra krajnosti svijeta, ne kaže se da mijenja mjesto.“ (*Et si res mutet continens, sed eodem modo respiciat extrema mundi, non dicitur mutare locum.*, 1, f. p6rb)

U tom smislu plohu ovojnici tijela treba smatrati nepokretnom. Za model tijela u mjestu Dragišić bira učvršćeni štap u vodi ili na vjetru. Drugi odgovor vodi do arapskoga izvora, do „velikoga komentatora“ Averroesa. ‘Svako ono što sadržava’ prepoznaje se kao ploha, a Dragišić prepušta svom najboljem učeniku Đurđeviću da zaključuje:

„Stoga Averroes ispravno smatra da je sama nepokretljivost na neki način vlastito načelo mjesta.“ (*Recte igitur Averroes ipsam immobilitatem tanquam propriam rationem loci esse opinatur.*, 1, f. p6rb)

Očito, Dragišić ovdje tumači zašto se u definiciji mjesta pojavljuje ‘nepokretljivo’, a ne ‘nepokretljivo prvo’. Đurđević naime pita: „Zašto se kaže ‘nepokretljivo prvo’?“ (*Cur dicitur ‘immobile primum’?*, 1, f. p6ra), a Dragišić odgovara: zašto ‘nepokretljivo’. Je li Dragišić propustio rastumačiti mladim plemićima: zašto ‘prvo’? Ipak nije, jer to obilježje mjesta tumači prije Đurđevićeve upita „Zašto se kaže ‘nepokretljivo prvo’?“:

„jer kad [mjesto] ne bi ništa omatalo i kad ništa ne bi bilo pod njim, izgubilo bi razlog da se zove prvim.“ (*quia si [locus] nil involveret nilque sub ipso esset, rationem primi amitteret.*, 1, f. p6ra)

Prema tome, Đurđevićev upit „Zašto se kaže ‘nepokretljivo prvo’?“ samo pokazuje da on nije razumio da je njegov profesor uz definiciju mjesta već rastumačio obilježje ‘prvoga’ i da mu predstoji tek rastumačiti obilježje ‘nepokretljivoga’.

Definiciju mjesta pripremio je Dragišić već u prethodnom, petom poglavlju devete knjige, u kojem uvodničar Crijević otkriva dvije vrste poticaja za definiranje mjesta:

„Pokreću me prvo izreke Filozofa, potom i izreke svetaca.“ (*Movent me primo Philosophi, deinde et sanctorum dicta.*, 1, f. p4va)

Mladom je Crijeviću znano, tako uvjerava Dragišićev dijalog, gdje je i kako Aristotel definirao mjesto:

„Zacijelo, Filozof u četvrtoj knjizi *Fizike* kaže da je mjesto ‘krajnje smješteno okružujućeg tijela’, iz čega slijedi da svako ono koje je okruženo jest tijelo i svako mjesto jest ploha.“ (*Philosophus certo IIII Physicorum locum dicit esse ultimum corporis ambientis locatum, ex quo sequitur omne ambiens esse corpus et omnem locum esse superficiem*, 1, f. p4va)

Od izreka crkvenih otaca Crijević prvo izdvaja dvije Augustinove:

„Bog pokreće tjelesno stvorenje kroz mjesto i vrijeme, a duhovno samo kroz vrijeme.“ (*Deus movet creaturam corporalem per locum et tempus, spiritualem autem solum per tempus.*, 1, f. p4vb)

„Bog nije u mjestu zato jer nije tijelo. Odatle slijedi: Ništa nije u mjestu osim tijela i ništa što nije tijelo nije u mjestu. I tako se slaže s četvrtom knjigom [Aristotelove] *Fizike*, gdje Filozof kaže da u mjestu može biti samo prirodno tijelo.“ (*Deum non esse in loco ex eo quia non est corpus ex quo infertur nil esse in loco nisi*

corpus et nil non corpus esse in loco. Et sic convenit cum Philosopho IIII Physicorum, ubi dicit non omne quod est in loco est, sed solum naturale corpus., 1, f. p4vb)

Tim Augustinovim gledištima Crijević pridodaje još i Boetijevo gledište iz *De hebdomadibus*:

„Netjelesno nije u mjestu.“ (*Incorporalia in loco non esse.*, 1, f. p4vb; 19)

Prema tome, polazište za razmatranje o definiciji mjesta Dragišiću pruža Aristotel, dok Augustinova i Boetijevo gledište obrazlažu zašto je u angelologiji nužno poznavati filozofski pojam mjesta: da bi se kasnije razjasnio odnos između tjelesnog i duhovnog, između tjelesnosti mjesta i duhovnosti Boga i anđela. „Ovo su gledišta, učeni učitelju, o koja se u ovom predmetu obično spotičem.“ (*Haec sunt, docte praeceptor, quae me hac in re titubare solent.*, 1, f. p4vb), tako je Crijević zaključio svoju riječ kojom je u petom poglavlju devete knjige izložio *status quaestionis* kad je riječ o mjestu i smještanju u mjesto.

Stagirinin, Akvinac i Škot o mjestu / *The Stagirite, Aquinas and Scotus on place*

Kako su Aristotel, Toma Akvinski i Duns Škot definirali mjesto? Njihove definicije mjesta dolikuje sažeto prikazati radi točne kontekstualizacije i potpunije ocjene Dragišićeva poimanja mjesta ‘dokumentiranoga’ u javnom razgovoru u dubrovačkoj prvostolnici 8. srpnja 1498.

U prvih pet poglavlja četvrte knjige *Fizike* Aristotel je istraživao postoji li mjesto i što je ono. Jasno je naveo i razlog svom mukotrpnom istraživanju:

„Prvo dakle treba uvidjeti da mjesto ne bi bilo predmetom istraživanja kada ne bi bilo kretanja koje je prema mjestu.“ (*Fizika* 211a12; prema 20, p. 85, vidi i 21, p. 90)

(*Si igitur motus iste non esset, qui ad locum accommodatur, locus sane non quaeretur, quod quidem ante omnia est animadvertendum.*, 22, Argyropoulos, f. 50ra)

Pritom je ciljao na glavnu temu svoje *Fizike* – mjesno kretanje (*motus localis*), kretanje od mjesta do mjesta, kretanje s jednoga mjesta na drugo. Uvodno je Stagirinin ponudio i prijemčiv primjer za mjesto – posudu (*Fizika* 210a24; 20, p. 83; 21, p. 87; lat. *vas*). Prije definicije objasnio je zašto mjesto ima karakter ‘prvoga’:

„Jer ono bez čega ne može bivati ništa od drugih stvari, dok ono može bez drugih, nužno biva prvo, budući da se mjesto ne uništava kad stvari koje se u njemu propadaju.“ (*Fizika* 209a1; 20, p. 79; 21, p. 83)

(*Sine quo [= loco] namque aliorum nullum est, illud autem sine aliis, necesse est primum esse. Non enim perditur locus, iis quae sunt in eo corruptis.*) (22, Argyropoulos, f. 46va)

Aristotelov put prema definiciji mjesta utrt je razmatranjem o tom na koliko se načina može kazati da 'jedno biva u drugom'. Tim je razmatranjem pripremio Stagiranin sljedeću četveročlanu podjelu radi određivanja roda u definiciji mjesta, „jer postoje nekako četiri stvari od kojih je nužno da mjesto bude jedna“: oblik ili tvar ili razmak između krajnosti spremnika ili same krajnosti toga spremnika (*Fizika* 211b6–9; 20, p. 86; 21, p. 91;). Od četiriju opcija za koje je procijenio da dolaze u obzir odlučio se Stagiranin za ovu definiciju mjesta: „prvotna nepokretna granica onoga koje sadržava“ (*Fizika* 212a20–21; 21, p. 93), kako ona glasi u Ladanovu prijevodu, ili: „najbliža nepokretna granica spremnika“ (*the nearest unmoved limit of the container*), kako ona glasi u Waterfieldovu prijevodu (20, p. 88). U Argyropoulosovu latinskom prijevodu, koji je Dragišić mogao citirati, ona glasi: „Quae locus est finis continentis, immobilis, primus.“ (22, f. 52r) Mjesto je za ranorenesansnoga aristotelovca, kad Aristotelovu misao zaodijeva u latinski, 'nepokretno' i 'prvo'. U definiciji Roberta Grossetesta ono se određuje kao „krajnja ploha sadržavajućega tijela“ (*ultima superficies corporis continentis*, 23, f. 152v).

Nakon što je definiciju mjesta ovjerio svojom 'slikom svijeta', u kojoj je cijeli svijet smješten unutar krajnje plohe koja se okreće ukrug, Aristotel je zaključio:

„Zbog toga se čini da je mjesto nekakva ploha i kao posuda i spremnik. (*Fizika* 212a28–29; 20, p. 88; 21, p. 93)

(*Et propterea, locus superficies quaedam, et quasi vas continensque esse videtur.*, 22, Argyropoulos, f. 52r)

Uz to je razjasnio kako su povezani mjesto i u njemu smješteno tijelo:

„Osim toga, mjesto je zajedno sa samom stvari na neki način. Naravno, jer su im međe zajedno.“

(*Praeterea locus simul cum ipsa re quodammodo est. Quippe cum ipsi fines sint simul.*, *Fizika* 212a29–30; 22, Argyropoulos, f. 52rb)

Među djelima Tome Akvinskoga dva se ne mogu zaobići kad je riječ o kozmološkim temama i dodirnim točkama kozmologije s angelologijom: *Summa theologiae* i komentar Aristotelove *Fizike*. Kad je u *Summa theologiae* odgovarao na pitanje „Bi li anđeo mogao biti u mjestu?“, Toma Akvinski uputio je na dva izvora. Prvi je Boetijev stav u *De hebdomadibus*:

„Opće je mišljenje učenih da netjelesno nije u mjestu.“

(*Communis animi conceptio apud sapientes est incorporalia in loco non esse.*, 24-25, q. 52, a. 1).

Drugi Tomin izvor ujedno je i Boetijev:

„I Aristotel u četvrtoj knjizi svoje *Fizike* kaže: u mjestu nije svaka stvar koja postoji, nego [samo] gibljivo tijelo.

(*Et Aristoteles in IV Physicorum dicit quod non omne quod est, est in loco, sed mobile corpus.*, 24-25, q. 52, a. 1)

Budući da je prethodno dokazao da anđeo nije tijelo, jasno slijedi da anđeo nije u mjestu. Uz taj elegantni dokaz treba primijetiti: na stranicama svoje teološke sume Toma posebno ne obrađuje pojam mjesta, jer je to posebno i sustavno učinio već prije – u svom komentaru Aristotelove *Fizike*.

Cijelo šesto predavanje (*Lectio VI.*) uz četvrtu knjigu Aristotelove *Fizike* Tomin je komentar uz Aristotelovo nastojanje oko definicije mjesta. Toma polazi od četveročlane divizije s pomoću koje je Aristotel nakanio odrediti rod u definiciji mjesta: materija, forma, prostor između krajnosti spremnika ili same krajnosti toga spremnika. On u potpunosti slijedi Aristotelovu dokaznu strategiju kad posebno obrađuje Aristotelove razloge da prva tri člana spomenute divizije ne mogu poslužiti kao rod u definiciji mjesta, a uz to posebno nudi dva dokaza da prostor nije mjesto, tj. da treba razgovijetno razlikovati prostor od mjesta. Stoga je nužno zaključiti, uvjeren je Akvinac, da je mjesto „međa sadržavajućega tijela“ (*terminus corporis continentis*, 22, f. 51vb; *terminus immobilis continentis primum*, 22, f. 52ra; *the terminus of the containing body*, 26, p. 229, n. 466; *the immobile terminus of that which contains primarily*, 26, p. 230, n. 470; *the boundary of the containing body*, 27, n. 466; *the immobile boundary of that which contains first*, 27, n. 470).

Potom Toma razmatra kako treba razumjeti nepokretljivost mjesta. Prema njegovu uvidu to je obilježje *differentia* u definiciji mjesta. Primjereno je i prirodno mjestu da bude nepokretljivo, zamislivo kao nepokretljiva posuda. Brod na rijeci, pri čemu se riječni tijek promatra kao cjelina i utoliko je nepokretljiv, predodžba je koju i Toma odabire da razjasni odnos tijela prema mjestu. Prema Aristotelovu predlošku, i Akvinac nepokretljivost mjesta dovodi u vezu s nepokretljivošću neba, usvajajući time i Aristotelovu 'sliku svijeta':

„I zbog toga na sličan način moramo prihvatiti kako između krajnosti pokretljivih prirodnih tijela biva mjesto s obzirom na cijelo sferno tijelo neba, koje posjeduje pričvršćenost i nepokretljivost zbog nepokretljivosti središta i polova.“

(*Et per hoc similiter accipere debemus, quomodo inter extremitates corporum mobilium naturalium sit locus per respectum ad totum corpus sphaericum coeli, quod habet fixionem et immobilitatem propter immobilitatem centri et polorum.*, 22, f. 52ra; usp. 26, p. 229, n. 468; 27, n. 468)

Obilježje 'prvosti' za mjesto Toma tumači ovako:

„Iz prije rečenoga [Aristotel] izvodi definiciju mjesta, tj. da je mjesto nepokretljiva međa onoga što sadržava prvotno. A kaže 'prvi' [ili 'prvotni'] da bi označio vlastito mjesto, a isključio opće mjesto [čitaj: prostor].“ (*Concludit ex praemissis definitionem loci, scilicet quod locus est terminus immobilis continentis primum. Dicit autem 'primus' ut designet locum proprium et ut excludat locum communem.*, 22, f. 52va–52vb; usp. 26, 230a, n. 470; 27, n. 470)

Da bi dodatno razjasnio pojam mjesta, Toma u zaključku predavanja još jednom podsjeća na dvije Aristotelove zorne predodžbe, jednu geometrijsku, a drugu fizičku, koje mogu poslužiti za ispravno razumijevanje mjesta – plohu i posudu:

„Budući da je mjesto međa, [Aristotel] i kaže da se zbog toga kaže da je mjesto neka ploha i poput neke posude koja sadržava, ali ne i kao prostor posude koja sadržava.“

(*Et dicit quod, quia locus est terminus, propter hoc locus dicitur esse sicut quaedam superficies et sicut quoddam vas continens, non autem sicut spatium vasis continentis.*, 22, f. 52rb; usp. 26, p. 230b, n. 471; 27, n. 471)

Idući Aristotelovim tragom, *Doctor Angelicus* opisuje i u kojem odnosu stoje mjesto i smješteno tijelo:

„da se mjesto izjednačuje sa smještenim, jer se zacijelo izjednačuju po krajnostima.“ (*quod locus aequatur locato, quia scilicet aequantur secundum extrema.*, 22, f. 52rb; usp. 26, p. 230b, n. 471; 27, n. 471)

Time je zacijelo opisana podudarnost mjesta kao međe s vanjskom međom smještenoga tijela.

U *Summa theologiae* Toma Akvinski oslanja se na Aristotelov stavak: „samo je gibljivo tijelo u mjestu“, a u svom komentaru Aristotelove *Fizike* iscrpno tumači Aristotelovu definiciju mjesta u latinskom zapisu *terminus immobilis continentis primum*, čime usvaja 'među' kao rod i 'nepokretljivost' kao razlikovno obilježje, dok 'prvost' razumijeva kao prilog. Akvinac ne propušta pojam mjesta dovesti u vezu s Aristotelovom 'slikom svijeta', tvrdeći da je nebo nepokretljivo „zbog nepokretljivosti središta i polova“.

Kad pak Duns Škot u svom komentaru *Sentencija* Petra Lombardskoga raspravlja pitanje „Bi li anđeo mogao biti u mjestu?“, redom se poziva na Boetija, Augustina i Aristotela, i to na ona mjesta na koja će se gotovo nakon dva stoljeća, očigledno čitajući Duns Škota, pozvati i Dragišić u Dubrovniku pred mladim dubrovačkim plemićima.

U Duns Škotovoj inačici Aristotelova definicija mjesta glasi:

„Mjesto je ono krajnje tijela, koje sadržava, nepokretno prvo.“

(*Locus est ultimum corporis continentis immobile primum.*, 17, p. 88)

U kritičkom izdanju latinskoga izvornika, uz uporabu zareza, naglašena su tri definicijska obilježja mjesta: *Locus est ultimum corporis continentis, immobile, primum* (28, n. 194). Mjesto je dakle i krajnje i nepokretno i prvo, naravno u odnosu na tijelo koje se u njega smješta i koje je pokretno. Škot u tom poglavlju svoga komentara *Lectura* ne razjašnjava složenu Aristotelovu definiciju mjesta, jer se ona tu pojavljuje samo u službi sljedećega silogizma:

„Ali nijedno tijelo ne sadržava anđela, jer ono što sadržava jest aktualnije od sadržanoga.

Nijedno pak tijelo nije aktualnije od anđela.

Dakle, itd.“

(*Sed nullum corpus continet angelum, quia continens est actualius contento.*

Nullum autem corpus est actualius angelo.

Ergo, etc., 17, pp. 88–89)

Ipak, tom prilikom Duns Škot u raspravu uključuje novi argument – o položaju (*situs*):

„Četvrto, svako smješteno ima položaj, ali položaj se slaže samo s kolikim, što je očito, jer položaj je na jedan način razlika kolikoće i na taj se način slaže samo s kolikoćom.“

(*Quarto sic: omne locatum habet situm, sed situm non convenit nisi quanto, quod patet, quia positio uno modo est differentia quantitatis et illo modo non convenit nisi quantitati.*, 17, p. 89)

Zaključno se Škot poziva na Ivana Damašćanskoga, na poglavlja 13, 16 i 20, podrazumijeva se, u njegovu temeljnom djelu *De fide orthodoxa* (17, p. 89). Pritom očito upućuje na definiciju mjesta za tjelesninu, koju s karakterističnom jezgrovitošću Damašćanski uvodi na početku poglavlja „De loco Dei, et quod solus Deus incircumscriptum“ kojim inače želi dokazati da samo Bog ne može biti opisan:

„Tjelesno mjesto jest međa onoga što sadržava, u doticaju s onim što sadržava.“
(*Locus corporalis est eius terminus quod continet, ei quod continetur attiguus.*, 29, p. 58)

Izgrađene stavove o definiciji mjesta Škot uključuje tek uza sljedeće pitanje „Bi li mjesto anđela moglo biti određeno, točkasto, najveće i najmanje?“ Da bi odgovorio na složeni upit, koji je u naslovu poglavlja sâm oblikovao, prvo razjašnjava Aristotelovu definiciju mjesta odnosno nudi vlastito čitanje te definicije. Pritom mu je osobito stalo dokazati da je mjesto nepokretno i da ga to razlikuje od pokretljive posude (17, p. 93). Ključna Škotova tvrdnja glasi:

„Kažem dakle da mjesto ima nepokretnost oprečnu mjesnom kretanju uopće i nepropadljivost po jednakovrijednosti preko usporedbe s mjesnim kretanjem.“
(*Dico igitur quod locus habet immobilitatem oppositam motui locali omnino et incorruptibilitatem secundum aequivalentiam per comparisonem ad motum localem.*, 17, p. 93)

Uvodeći Aristotelovu definiciju mjesta Škot izbjegava posegnuti za nazivcima 'međa' (*terminus*) i 'ploha' (*superficies*), nego nazivkom 'krajnje' (*ultimum*) određuje rod u definiciji mjesta. Od razlikovnih svojstava mjesta najpodrobnije dokazuje nepokretnost. O istoj temi Škot raspravlja u još dvama svojim djelima: *Ordinatio* i *Quaestiones quodlibetales* (30, p. 93). U *Ordinatio* se na isti način odnosi prema Aristotelovoj definiciji mjesta (18, n. 193, n. 219), a u *Quaestiones quodlibetales*, u jedanaestom pitanju naslovljenom *Utrum Deus possit facere quod, manente corpore et loco, corpus non habeat ubi sive esse in loco?* (*Bi li Bog mogao učiniti da, dok ostaju tijelo i mjesto, tijelo nema gdještvo ili bitak u mjestu?*, 31), usredotočuje se na pojam 'gdještva' (*ubi*) i oslanja na petu knjigu Aristotelove *Fizike*.

Škotističkoj tradiciji pripada i spis *In octo libros Physicorum Aristotelis quaestiones*, koji još u Waddingovu izdanju godine 1639. figurira kao spis iz Škotova pera, ali se on više ne uvrštava u izvorna Škotova djela, osobito nakon kritičkoga preispitivanja Duns Škotove pisane ostavštine koje je provela i 1950. objavila *Commissio Scotistica Internationalis* pod vodstvom Karla Balića. Unutar komentara četvrte knjige Aristotelove *Fizike* Pseudo-Škot prihvaća Aristotelovu strategiju određivanja pojma mjesta, a Aristotelovu definiciju mjesta jezgrovito obrazlaže ovim riječima:

„Mjesto je međa sadržavajućeg, nepokretna, prva. I tvrdi se 'međa' kao rod, jer je mjesto međa, koja je ploha; tvrdi se 'sadržavajućeg' za razliku od krajnje plohe sadržanoga tijela, koja nije mjesto samim tim što nije odvojena od smještenoga; i tvrdi se 'nepokretna' za razliku od posude koja se kreće sa smještenim tijelom; i tvrdi se 'prva' tj. neposredna da bi se dokazalo da je mjesto ploha, i to ploha sa-

državajućeg neposredna smještenom za razliku od ispučene plohe smještajućega tijela.“

(Locus est terminus continentis immobilis primus. *Et ponitur 'terminus' per modum generis, quia locus est terminus, quae est superficies; ponitur 'continentis' ad differentiam ultimae superficiei corporis contenti, quae non est locus, eo quod non est separata a locato; et ponitur 'immobilis' ad differentiam vasis, quod movetur cum locato; et ponitur 'primus', id est immediatus ad demonstrandum quod locus est superficies, et superficies continentis immediata locato, ad differentiam superficiei convexae corporis locantis.*, 32, p. 224; 33, pp. 20b–21a)

Za razliku od izvornoga Škota, Pseudo-Škot rabi nazivke 'međa' (*terminus*) i 'ploha' (*superficies*) u definiciji mjesta odnosno u razjašnjenjima uz nju. K tomu, on poimanje mjesta produbljuje u sljedećim trima poglavljima, postavljajući ova tri upita:

„Drugo pitanje. Je li mjesto odvojeni prostor ili prostor sadržan među stranicama sadržavajućega [tijela]?“ (*Quaestio II. Utrum locus sit spatium separatum sive spatium contentum inter latera continentis?*, 32, p. 225; 33, p. 23a)

„Treće pitanje. Je li mjesto krajnja ploha sadržavajućega tijela?“ (*Quaestio III. Utrum locus sit ultima superficies corporis continentis?*, 32, p. 228; 33, p. 28a)

„Četvrto pitanje. Je li mjesto jednako smještenomu?“ (*Quaestio IV. Utrum locus sit aequalis locato?*, 32, p. 237; 33, p. 43a)

Odgovori su, očekivano, niječni. I u Pseudo-Škota prepoznatljiv je napor koji je odlikovao Aristotela, pisca prve definicije mjesta, da se mjesto što točnije razumije i što jasnije razlikuje i od tijela i od prostora.

Dragišićeva definicija mjesta iz poredbene perspektive / *Dragišić's definition of place from a comparative perspective*

S pomoću sažetih prikaza o tom kako su Aristotel, Toma Akvinski i Duns Škot poimali mjesto, moguće je u novom, poredbenom ozračju ocijeniti kako se Dragišić odnosio prema pojmu mjesta, napose je li se i kako njegov pristup razlikovao od njegova glavnoga predloška Duns Škota.

Kao i prvaci visoke skolastike Akvinac i Škot, i Dragišić polazi od Aristotelove definicije mjesta iz četvrte knjige *Fizike*, zapisavši je u obliku koji je drugačiji od izričaja *eius quod continet terminus immobilis primus*, koji ima *Aristoteles Latinus* u pariškom izdanju 1874. (21, p. 93). Radi podrobnije usporedbe s prijašnjim izričajima, evo je još jednom:

„Mjesto je naime krajnje odnosno udubljena ploha tijela koje sadržava, nepokretno prvo.“

(*Locus namque est ultimum scilicet superficies concava corporis continentis, immobile primum*, 1, f. p6ra.)

Takvom definicijom, jasno je, Dragišić izbjegava poslužiti se rodom Aristotelove definicije: granica ili međa, lat. *terminus* ili *finis*, grč. *peras*, rodom kojim su se nakon Aristotela poslužili i Ivan Damašćanski i Toma Akvinski i Pseudo-Škot, ali ne i Duns Škot u *Lectura* i *Ordinatio*. Očito, dubrovački je profesor mislio da pojmovi 'krajnje' i 'ploha' na primjeren način zamjenjuju pojam granice ili međe – ili da takvim izborom svojim slušateljima bolje približava značenje međe. A tako je donekle mislio i Robert Grosseteste, kad se odlučio za izričaj „krajnja ploha“ (*ultima superficies*). Stoga, kad umuje nad Aristotelovom definicijom mjesta, Dragišić je bliži Robertu Grossetesteu ili izvornom Škotu nego Tomi Akvinskom i Pseudo-Škotu.

Uz to, Dragišić je svoju definiciju mjesta opteretio jednom predodžbom koje u Aristotela nema, a nema je ni u Aristotelovih skolastičkih tumačitelja Akvinca i Škota: ta je ploha *superficies concava*, „udubljena ploha“. Da bi se objasnilo obilježje 'udubljenosti' u dubrovačkoga profesora, valja podsjetiti na to da u četvrtom poglavlju četvrtke knjige Aristotelove *Fizike* postoje dvije rečenice koje se 'natječu' za definiciju mjesta. Prva donosi definiciju u strogom smislu riječi: „najbliža nepokretna međa onoga što sadržava“ (*Fizika*, 212a20–21; prema 20, p. 88), a druga definiciju razjašnjava zornom predodžbom (*Fizika*, 212a28–29), smještena je tek nekoliko redaka niže te s njom i završava Aristotelovo izlaganje o mjestu: „nekakva ploha i kao posuda i spremnik“. Uporabom izričaja „udubljena ploha“ Dragišić, čini se, upućuje baš na predodžbu, kojom Aristotel i započinje i završava svoju raspravu o mjestu u četvrtoj knjizi *Fizike*: 'kao posuda'. Osim toga, pojam mjesta kao „udubljene plohe“ može se dobro upariti s „ispupčenom plohom“ smještenoga tijela, kakva se javlja u Pseudo-Škota.

Kako je shvaća i rastavlja mladi vlastelin Đurđević, Dragišićeva definicija mjesta ima dvije sastavnice u odnosu na tijelo koje je u njemu sadržano: *ultimum scilicet superficies concava* i *immobile primum*. Redom kojim je Dragišić razjašnjava, njegova definicija mjesta ima tri sastavnice: *ultimum scilicet superficies concava* za sadržavajuće tijelo, *primum* i *immobile*. Duns Škotova definicija mjesta, kako je objavljena u kritičkom izdanju iz godine 1982., također ima tri sastavnice koje priređivači odvajaju zarezima: *terminus, immobilis, primus* (28, n. 194). Kako pokazuje Pseudo-Škot, ta se tri obilježja mogu i samostalno razjasniti. Odvojeno ih razjašnjava i Dragišić, ali razumijevanje Dragišićeva obrazloženja otežava njegov učenik Đurđević, koji u svom upitu drugu i treću sastavnicu objedinjuje u izričaj 'nepokretno

prvo, i to nakon što je Dragišić već razjasnio *primum* u definiciji mjesta. Ponajbolji učenik tu očito nije razumio svoga učitelja. Svakako, dubrovački profesor obilježje 'prvosti' tumači drugačije od Tome i Pseudo-Škota.

Pitanja koja su mu o pojmu mjesta postavljali mladi dubrovački plemići, prethodno od njega poučeni u filozofiji, a zapravo pitanja koja je dubrovačkim sugovornicima namrla filozofsko-teološka baština visoke skolastike, zahtijevala su od Dragišića da se u odgovorima prometne u prirodnog filozofa s vrsnim poznavanjem četvrte knjige Aristotelove *Fizike* i definicije mjesta u njoj. Dubrovački je profesor u strukturi izlaganja slijedio Duns Škotova djela *Lectura* i *Ordinatio*, a u argumentativnom sloju suočavao se s komentarima Roberta Grosseteste, Tome Akvinskoga, Duns Škota i Pseudo-Škota uz Aristotelovu definiciju mjesta.

LITERATURA / REFERENCES

1. Georgeus Benignus [Juraj Dragišić]: *De natura caelestium spirituum quos angelos vocamus*, Florentiae, 20. 07. 1499.
2. S. Zimmermann: *Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis) kao filozof humanizma*, Rad JAZU 227 (1923) 59–79.
3. M. Petrović-Kinder: *Između starih i novih (Juraj Dragišić)*, Živa antika 16 (1966) 323–331.
4. F. S. Čavar: *Giorgio Benigno Salviati (Juraj Dragišić, c. 1444–1520): Profilo bio-bibliografico*, Roma, 1977., 89 pp.
5. I. Martinović: *Dva dragocjena a nezapažena prinosa hrvatskih istraživača o Jurju Dragišiću*, Filozofska istraživanja 16 (1996) 509–527.
6. C. Vasoli: *Profezia e ragione: Studi sulla cultura del Cinquecento e del Seicento*, Morano, Napoli, 1974.; u poglavlju: *Notizie su Giorgio Benigno Salviati (Juraj Dragišić)*, pp. 15–127.
7. B. Pandžić: *Život i djela Jurja Dragišića (o. 1445–1520)*, Dobri pastir 26 (1976) 3–27.
8. Z. Šundrica: *Đuro Dragišić i Dubrovnik*, Dubrovnik 25/4 (1982) 11–41, u poglavlju *Tvorac neponovljive atmosfere u humanističkom Dubrovniku*, pp. 27–31.
9. I. Martinović: *Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić*, Dubrovnik n.s. 6/4 (1995) 213–232.
10. I. Martinović: *Dragišić, Juraj*, u: *Leksikon hrvatskih pisaca* (Dunja Fališevac, Krešimir Nemec i Darko Novaković, ur.), Školska knjiga, Zagreb, 2000., pp. 188–189.
11. I. Martinović: *Juraj Dragišić*, u: *Croatica: Hrvatski udio u svjetskoj baštini* (Neven Budak, ur.), Profil, Zagreb, 2007., pp. 214–219.
12. I. Martinović: *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2011., pp. 19–23, 32–35.

13. I. Martinović: *Filozofske teme u Dragišićevu djelu De natura angelica*, u: *Juraj Dragišić – život i djela* (Erna Banić-Pajnić, Bruno Ćurko, Mihaela Girardi Karšulin i Ivica Martinović, ur.), Institut za filozofiju, Zagreb, 2015., pp. 75–128 (u tisku).
14. I. Iribarren and M. Lenz (eds): *Angels in medieval philosophical inquiry: their function and significance*, Ashgate, Aldershot, 2008.
15. T. Hoffmann (ed.): *A companion to angels in medieval philosophy*, Brill, Leiden, 2012.
16. Ioannes Duns Scotus: *Scriptum super secundo Sententiarum*, a fratre Philippo de Bagnacavallo sacrae theologiae professore clarissimo emendatum [1503.].
17. Ioannes Duns Scotus: *Quaestiones quatuor voluminum scripti Oxoniensis super Sententias et Quodlibeta*, Tomus II. in II. Sententiarum, Typis Angeli Rotilii, Romae, 1754.
18. Ioannes Duns Scotus: *Ordinatio II, Distinctiones 1–3*, in: *Opera omnia 7* (C. Balic, C. Barbaric, S. Buselic, B. Hechich, L. Modric, S. Nanni, R. Rosini, S. Ruiz de Loizaga, et C. Saco Alarcón, eds.) Typis polyglottis Vaticanis, Civitas Vaticana, 1973. URL = <http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Duns_Scotus/Ordinatio/Ordinatio_II/D2>, 30. 06. 2015.
19. Boethius: *Tractatus de hebdomadibus*, translated by Scott MacDonald, dvojezično latinsko-englesko izdanje. URL = <<http://www.logicmuseum.com/authors/boethius/dehebdomadibus.htm>>, 30. 06. 2015.
20. Aristotle: *Physics*, a new translation by Robin Waterfield, with an introduction and notes by David Bostock, Oxford University Press, Oxford, 1996.
21. Aristotel: *Fizika*, preveo Tomislav Ladan, Globus, Zagreb, 1988.
22. S. Thomas Aquinas: *In octo physicorum libros commentaria*, Venetiis apud Iuntas, 1551.
23. Robertus Linconiensis philosophus [= Robert Grosseteste]: [*In octo Physicorum Aristotelis libros summae*], in: Thomas Aquinas, *In octo physicorum libros commentaria*, Venetiis apud Iuntas, 1551., ff. 151r–155r.
24. S. Thomas Aquinas: *Summa theologiae*, Pars prima, De angelis, qq. 50–64, textum Leoninum Romae 1889 editum ac automato translatum a Roberto Busa SJ in tamenias magneticas denuo recognovit Enrique Alarcón atque instruxit. URL = <<http://www.corpusthomisticum.org/sth1050.html#30551>>, 30. 06. 2015.
25. St. Thomas Aquinas: *The summa Theologica*, First Part, Treatise on the Angels, qq. 50–64, dvojezično latinsko-englesko izdanje, latinski izvornik: Benziger Bros. edition, 1947; translated by Fathers of the English Dominican Province. URL = <<http://dhspriory.org/thomas/summa/FP.html#TOC03>>, 30. 06. 2015.
26. S. Thomas Aquinas: *Commentary on Aristotle's Physics*, translated by Richard J. Blackwell, Richard J. Spath, and W. Edmund Thirlkel, introduction by Vernon J. Bourke, Yale University Press, New Haven, 1963, foreword by Ralph McInerny, Dumb Ox Books, Notre Dame, Indiana, 1999.
27. S. Thomas Aquinas: *Commentary on Aristotle's Physics*, translated by Richard J. Blackwell, Richard J. Spath and W. Edmund Thirlkel, introduction by Vernon J.

- Bourke, Yale University Press, New Haven, 1963., dvojezično latinsko-englesko izdanje. URL = <<http://www.logicmuseum.com/authors/aquinas/physics/aquinas-physics-4.htm>>, 30. 06. 2015.
28. Ioannes Duns Scotus: *Lectura in librum secundum Sententiarum*, Distinctiones 1–6, in: *Opera omnia 18* (L. Modric, S. Buselic, B. Hechich, I. Juric, I. Percan, R. Rosini, S. Ruiz de Loizaga, et C. Saco Alarcón, eds.), Typis polyglottis Vaticanis, Civitas Vaticana, 1982. URL = <http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Duns_Scotus/Lectura/Lectura_II/D2/P2Q1>, 30. 06. 2015.
 29. Ioannes Damascenus: *De fide orthodoxa*, Jacobo Fabro Stapulensi interprete, Excudebat Paulus Egenolphus, Marpurgi, 1602.
 30. N. Lewis: *Space and time*, in: *The Cambridge Companion to Duns Scotus* (Thomas Williams, ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2003., pp. 69–99.
 31. Ioannes Duns Scotus: *Quaestiones quodlibetales* (Felix Alluntis, ed.), Madrid, 1963., latinski izvornik. URL = <http://www.logicmuseum.com/wiki/Authors/Duns_Scotus/Quaestiones_quodlibetales/Q11>, 30. 06. 2015.
 32. Ioannes Duns Scotus [= Pseudo-Duns Scotus]: *In VIII. libros Physicorum Aristotelis quaestiones*, cum annotationibus R. P. F. Francisci Pitigiani Arretini, Sumptibus Laurentii Durand, Lugduni, 1639., o mjestu u *Liber quartus Physicorum*, pp. 214–256.
 33. Ioannes Duns Scotus: *Opera omnia*, Tomus tertius, *Quaestiones in libros IV, V, VI, VII, VIII Physicorum Aristotelis*, editio nova juxta editionem Waddingi, Apud Ludovicum Vivés, Parisiis, 1891. URL = <<https://archive.org/details/operao-mni03duns>> by Sydney Penner, 30. 06. 2015.

PODRUBNE BILJEŠKE / ENDNOTES

¹ 1 (Dragišić, *De natura angelica*, 1499.), Liber nonus, Caput V, f. p4va:

“Cervinus: <...>

An angelus sit in loco? Et si eodem modo quo corpora vel alio? Et si alio, quo ergo? Deinde, an angelus requirat locum determinatum? Ita inquam ut non in maiori aut ampliori non in minori aut arctiori esse possit.

Tertio, an unus angelus valeat esse pluribus in locis simul?

Quarto, an plures angeli possint simul esse in loco eodem?

Quinto, an possit angelus unus de loco transire ad locum et moveri motu continuo?

Sexto, an valeat angelus tali motu ipse seipsum movere et a se ipso moveri?

Septimo, an possit moveri in mensura indivisibili sive in instanti?

Octavo, an possit moveri de loco ad locum non pertranseundo medium?”

² 1 (Dragišić, *De natura angelica*, 1499.), “Capita noni libri”, f. o7vb:

“An angelus sit in loco et quo pacto ubi improbatur una opinio. Caput V.

Quo pacto angelus sit in loco nova et acuta investigatio. Caput VI.

Solvuntur rationes angelum non posse in pluribus locis simul esse dicentium. Caput VII.

Angeli plures possunt esse in eodem loco simul. Caput VIII.

Angeli possunt moveri de loco ad locum motu continuo. Caput IX.
Nulla repugnantia est angelum transferri ad locum. Caput X.
Angelo non repugnat a seipso moveri. Caput XI.
An angelus possit moveri in instanti. Caput XII.
Si possibile sit angelum transire de extremo in extremum non transeundo per medium. Caput XIII.”

³ 1 (Dragišić, *De natura angelica*, 1499.), Liber nonus, na ff. p4va–q6ra:
“De loco angelorum primo an angelus sit in loco et quo pacto et recitatur opinio una. Caput V.
Quo pacto angelus sit in loco fit nova et acuta investigatio. Caput VI.
Si unus angelus possit esse simul pluribus in locis. Et rationes impossibilitatem probantes solvuntur et modus ponitur. Caput VII.
An plures angeli possint esse eodem in loco simul. Caput VIII.
An angeli possint moveri de loco ad locum motu continuo. Et ponuntur multae rationes acutae. Caput IX.
Angelos posse de loco ad locum transferri declaratur. Caput X.
An ipse angelus se propria virtute possit de loco transferre ad locum. Caput undecimum.
Si angelus possit moveri de loco ad locum in mensura indivisibili hoc est instanti. Caput XII.
Si angelus possit transire de uno loco extremo in alium non transeundo per medium. Caput XIII.”

⁴ 17 (Joannes Duns Scotus, *Quaestiones quatuor voluminum scripti Oxoniensis super Sententias et Quodlibeta*, Romae: Typis Angeli Rotilii, 1754.), Tomus II. in II. Sententiarum, Distinctio II., pp. 59–145, na pp. 88–145, s naslovima pitanja kako slijedi:
Quaestio quinta. Utrum angelus sit in loco? (88–89)
Quaestio sexta. An locus angeli sit determinatus, punctualis, maximus et minimus? (89–97)
Quaestio septima. Utrum unus angelus possit esse simul in pluribus locis? (98–100)
Quaestio octava. An duo angeli sint simul in eodem loco? (100–102)
Quaestio nona. Utrum angelus possit moveri de loco ad locum motu continuo? (102–130)
Quaestio decima. Utrum angelus possit movere se? (130–139)
Quaestio undecima. Utrum angelus possit moveri in instanti? (139–143)
Quaestio duodecima. Utrum angelus possit moveri ab extremo in extremum, non transeundo per medium? (143–145).

⁵ 18 (Joannes Duns Scotus, *Ordinatio II, Distinctiones 1–3*, unutar elektroničke inačice *Opera omnia* 7, 1973.), u Distinctio 2, Pars secunda:

“Quaestio 1. Utrum angelus sit in loco?
Quaestio 2. Utrum angelus requirat determinatum locum?
Quaestio 3. Utrum angelus posset simul esse in duobus locis?
Quaestio 4. Utrum duo angeli possunt simul esse in eodem loco?
Quaestio 5. Utrum angelus possit moveri de loco ad locum motu continuo?
Quaestio 6. Utrum angelus possit movere se?
Quaestio 7. Utrum angelus possit moveri in instanti?
Quaestio 8. Utrum angelus possit moveri ab extremo in extremum non pertranseundo medium?”

UDC 001

15(1-2) 1-236, I-VIII (2015)

ZAGREB ISSN 1333-6347

prirodoslovlje

ČASOPIS ODJELA ZA PRIRODOSLOVLJE I MATEMATIKU MATICE HRVATSKE

I-2/15

Hrvatski prirodoslovci 24

I. međunarodni skup Odjela za prirodoslovlje
i matematiku Matice hrvatske

Sarajevo, 23. – 24. listopada 2015.

mh

maticahrvatska